
Inleiding

De moord op een heel volk of een bevolkingsgroep wordt wel de grootste misdaad onder de misdaden genoemd. In het Engels: ‘the crime of all crimes’. Het grenzeloze massale geweld tegenover een groep weerloze burgers met het doel die groep te vernietigen roept onze verbijstering op. De realiteit is dat massaal geweld altijd deel heeft uitgemaakt van de geschiedenis. Ook in de 20e en 21e eeuw kwamen vele episodes van massaal geweld voor, ondanks alle pretenties van de moderne beschaving.

De strijd tussen en tegen etnische groepen werd een belangrijk onderdeel van het sociale en politieke geweld in de twintigste eeuw. Steeds meer staten probeerden door etnische zuivering tot een nationale staat en eenheid te komen. In het verleden gold religie als een belangrijk motief bij het doden van burgers. Sinds de 19e eeuw kwamen er de factoren van natie en klasse bij. Ideologie bleek de drijvende kracht achter genocide in de moderne samenleving. De efficiëntie van bureaucratie en nieuwe technologische ontwikkelingen laten tenslotte zien dat geweld desastreuze, grootschalige en onherroepelijke gevolgen kan hebben.

1. De Holocaust als ijkpunt in onderzoek naar genocide

De moord op de Europese Joden, de Holocaust, is het afschrikwekkende voorbeeld van hoe massaal geweld kan worden gebruikt om een einde te maken aan het bestaan van een hele groep. Want dat was het doel van de Holocaust: het vermoorden van de Europese Joden en het vernietigen van het Joodse volk als zodanig. De Holocaust vormde de achtergrond voor het Genocideverdrag, dat op 9 december 1948 door lidstaten van de Verenigde Naties werd ondertekend. De van oorsprong Poolse jurist Raphael Lemkin formuleerde de term genocide, en verbond daar de definitie aan die nog altijd wordt gehanteerd.¹

Het onderzoek naar andere genociden neemt bewust of onbewust het Holocaustonderzoek als ijkpunt. Dat blijkt uit de vragen die gesteld worden, uit de methodologie en uit het gebruik van samenhangende termen als slachtoffers, daders en omstanders. Wanneer gevallen van massaal geweld en genocide worden onderzocht of besproken, wordt de Holocaust vaak als voorbeeld gebruikt. Dat wordt ook wel het Holocaustparadigma genoemd.

2. Vergelijkend onderzoek

In dit handboek worden de Holocaust en een aantal andere genociden naast elkaar behandeld. Het doel hierbij is niet in de eerste plaats een vergelijking op zichzelf. Wel kan het analyseren van overeenkomsten en verschillen een beginpunt zijn voor het stellen van vragen over het ontstaan van de verschillende vormen van massaal geweld, over het lot van slachtoffers, de achtergrond van de daders en de betrokkenheid van getuigen van de massamoord. Daarbij zullen zich gemeenschappelijke eigenschappen voordoen. Te denken valt bijvoorbeeld aan factoren als ideologieën, regimes met een revolutionaire, utopische ambitie, interne verdeeldheid en de omstandigheid van oorlog.² Tegelijkertijd zullen bij vergelijking eigenschappen van genocide opvallen die juist wijzen op grote verschillen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de algemene context, de ideologie en de politieke consequenties, de internationale context en de aard van de oorlogsomstandigheden. Het naast elkaar behandelen van de Holocaust en andere genociden kan vragen verhelderen en antwoorden suggereren.

Bestudering van de verschillende genociden laat zien dat elke genocide een eigen karakter en context heeft. Er zijn redenen om zorgvuldig te zijn met de vergelijking van de Holocaust en andere genociden. Het gaat bij deze processen van massaal geweld veelal om verschillende gebeurtenissen in een verschillende context. De massamoorden in Cambodja, Rwanda en de Holocaust spelen zich af in heel verschillende omstandigheden. Sommige onderzoekers hebben bezwaren tegen het begrip genocide als zodanig. De globale definitie van genocide omvat niet alle complexiteiten en verschillen. De definitie is bovendien beperkt, omdat bijvoorbeeld de politieke moord op groepen buiten de definitie wordt gehouden. Het vergelijken van verschillende gevallen van genocide brengt zo het risico van simplificatie en irreële verwachtingen met zich mee.

Andere onderzoekers hebben bedenkingen tegen het op één lijn stellen van de Holocaust en andere genociden. Allereerst vanwege de al genoemde verschillende situaties waarin de gevallen van massaal geweld zich voordeden. Bovendien zijn er auteurs die de vergelijking accepteren, maar specifieke problemen zien bij het op één lijn stellen van andere genociden met de Holocaust. Het Genocideverdrag van 1948 spreekt van gedeeltelijke of totale vernietiging van een groep. De historicus Yehuda Bauer ziet daar een wezenlijk verschil. Als het doel is om ieder individu van een groep zonder uitzondering te vermoorden, is er uiteindelijk geen kans meer op het overleven van die groep. Dat beschouwen velen als een van de verschillen tussen de Holocaust en andere genociden. De Holocaust was een vorm van genocide, aldus Bauer. Maar het was de bedoeling van het nationaalsocialistische Duitsland alle Joden te vermoorden, zonder uitzondering. Daarom was de Holocaust de meest extreme vorm van genocide en een paradigma voor elke dreiging van genocide, wanneer en waar ook.³

De Holocaust kent ook elementen die in andere genociden niet voorkomen. Bauer noemt elementen die uniek waren. Naast het doel iedere individuele Jood te treffen en te vermoorden, zijn dat er kort samengevat vier. Op basis van deze elementen noemt Bauer de Holocaust een specifiek soort genocide, 'zonder precedent':

1. De Joden werden door de Duitsers vermoord waar zij hen aantreffen. Het was een universeel opgezette genocide;
2. De kern van de ideologie van het nationaalsocialisme was het antisemitisme, dat slechts als inhoud had dat de Joden moesten verdwijnen;
3. Het nationaalsocialisme wilde een op een hiërarchie van rassen gebaseerde maatschappij, waar voor de Joden geen plaats was;
4. De nationaalsocialisten wilden de wortels van de Europese beschaving vernietigen. De Joden werden beschouwd als overblijfselen daarvan en daarom moesten ze vermoord worden.

Onder meer op basis van deze elementen vinden sommige historici het onjuist de Holocaust op één lijn met andere genociden te plaatsen. Ook het behandelen van de Holocaust in een algemene historische context van massaal geweld beschouwen zij als ‘het afleiden van de aandacht van wat uniek was aan de moord op de Joden’. Anderen wijzen vooral op het gevaar dat een niet exclusieve aandacht voor de Holocaust de deur openzet voor een trivialisering en gedeeltelijke ontkenning van het karakter van de Holocaust. Het politieke doel zou daarbij kunnen zijn dat in bepaalde landen niet langer verantwoording hoeft te worden afgelegd voor collaboratie en hulp bij de moord op de Joden.⁴

Toch zijn er belangrijke redenen waarom een vergelijking van de Holocaust met andere genociden voor de hand ligt. Zo is de term genocide juist gevormd tegen de achtergrond van de moord op de Europese Joden. Studie van de Holocaust kan beschouwd worden als het beginpunt van het onderzoek naar andere genociden. Door vergelijking kunnen specifieke karaktertrekken van de Holocaust en de verschillende andere genociden worden onderscheiden. Ook kan duidelijk worden hoe de studie naar de Holocaust kan bijdragen aan het inzicht in andere genocidale gebeurtenissen. De historicus Ian Kershaw ziet kennis over het Derde Rijk als de grote les van wat er in een zogenaamd beschaafde maatschappij kan gebeuren. Hoe er omstandigheden kunnen zijn waarin genocide kennelijk acceptabel wordt voor daders en omstanders.

Op dezelfde wijze kan kennis over andere genociden bijdragen aan nieuwe inzichten in aspecten van de Holocaust. De historicus Christopher Browning is bijvoorbeeld van mening dat kennis van de genocide in Rwanda inzicht kan geven in de drijfveren van daders in het algemeen.⁵

3. Lessen uit het verleden?

De Holocaust is het paradigma geworden voor genocidale processen in het algemeen. Vele karaktertrekken komen terug in elke genocide. De historicus Donald Bloxham betoogt dat er lessen getrokken kunnen worden uit de geschiedenis, wanneer de Holocaust en andere genociden worden vergeleken. Hij wil bovendien vermijden dat er een hiërarchie ontstaat, waarbij de ene genocide als ‘erger’ wordt beschouwd dan de andere.

De miljoenen slachtoffers van genociden in de twintigste eeuw vormen een aanwijzing dat

10 het gevaar van volkerenmoord, nu en in de toekomst, reëel is. Er is reden het gevaar van genocide en massaal geweld serieus te nemen. Velen spannen zich in om nieuwe genociden te voorkomen door het analyseren van de verschillende gevallen van genocide en gemeenschappelijke kenmerken in kaart te brengen. Het gaat dan om omstandigheden of gebeurtenissen die in een voorafgaande fase een waarschuwing zouden kunnen vormen voor toekomstig massaal geweld. De onderzoeker Gregory Stanton onderscheidt acht fasen in het genocidaal proces: classificatie, symbolisatie, dehumanisatie, organisatie, polarisatie, voorbereiding, vernietiging en ontkenning. Er vindt vanuit deze vooronderstelling verder onderzoek plaats om bij te dragen aan de preventie van genocide in de toekomst, ondanks het besef dat de kans op succesvolle preventie gering is.⁶

4. Onderwijs over de Holocaust en andere genociden

Over de Holocaust is een grote hoeveelheid kennis verworven. Over de slachtoffers, de daders en de omstanders. Over de organisatie van het Derde Rijk en de ideologie die aan de moord op de Joden ten grondslag lag. En ook over de omstandigheden van de oorlog waarin de genocide plaats kon vinden. Deze kennis is veelal wijdverbreid. Kennis over andere episodes van massaal geweld en genocide, toegesneden op het voortgezet onderwijs, ligt vaak minder onder handbereik. Berichten in de media over etnisch geweld of ontkenning van genocide roepen vragen op bij leerlingen en docenten. Docenten die betrokken zijn bij educatie over de Holocaust zullen ook andere gevallen van volkerenmoord willen kunnen duiden.

Bij het spreken over de Holocaust komen vele vragen naar voren. Wat wisten de slachtoffers van wat ging gebeuren? Hoe konden de daders komen tot hun moorddadig gedrag? Was er vanuit de omgeving of van buitenaf hulp mogelijk geweest? Hoe kon een systeem ontstaan dat dergelijke misdaden voortbracht? Kan een dergelijke catastrofe weer gebeuren? Wat zijn de implicaties van ontkenning van de genocide? In deze bundel worden deze vragen zoveel mogelijk aan de orde gesteld.

In een rapport dat werd samengesteld door een commissie van internationale specialisten op het gebied van Holocausteducatie worden argumenten genoemd voor de zin van een vergelijking van de Holocaust met andere genociden. Ook wordt geconstateerd dat de kennis van moderne genociden vaak beperkt is.⁷ Het is de bedoeling dat dit boek in de eerste, fundamentele behoefte aan kennis voorziet. De hoofdstukken verwijzen bovendien naar de bestaande, meer diepgaande literatuur. Docenten kunnen op basis van deze handzame hoofdstukken met hun leerlingen vragen behandelen, en zo een aanzet maken om episodes van genocide en massaal geweld in heden en verleden te duiden.

Alle auteurs is gevraagd bij het schrijven rekening te houden met een aantal vragen over onderwerpen die in het onderwijs over genocide in ieder geval behandeld zouden moeten worden. Het gaat hier om vragen die bij alle genociden zouden kunnen worden gesteld:

- Wat zijn de oorzaken van genociden en hoe komen ze tot stand?
- Hoe ontwikkelt zich een genocidaal proces nadat het is begonnen? Welke factoren spelen daarbij een rol? Wat is de rol van macht en ideologie bij het organiseren van massaal geweld?
- Hoe komt er een einde aan genocide? Wat is daarbij de rol van externe machten en militair geweld?
- Wat gebeurt er in een maatschappij in de periode na de genocide? Wordt de genocide erkend? Is er sprake van bestraffing? Op welke wijze wordt getracht de samenleving van verschillende bevolkingsgroepen weer leefbaar te maken? Wat is daarbij de functie van herdenken?
- Op welke wijze zou genocide voorkomen kunnen worden?⁸

Voor de inhoud van dit boek is een keuze gemaakt uit gevallen van genocide en massaal geweld. Het eerste hoofdstuk biedt een kort overzicht van de Holocaust, dat naast een eerste kennismaking met de stof de bedoeling heeft een basis te verschaffen voor de vergelijking met de andere genociden. Vervolgens wordt de massamoord op de Armeniërs behandeld, die invloed had op de latere formulering van het begrip genocide. Dan komt een aantal gevallen van moderne genociden aan de orde: voormalig Joegoslavië, Rwanda en Cambodja. Tenslotte is er een algemeen hoofdstuk over het begrip genocide en de ontwikkelingen in het internationaal recht; dit hoofdstuk legt een verband tussen de verschillende onderwerpen. Kennis en meningsvorming worden behalve door de inhoud van dit boek ook geprikkeld door een begeleidende website. Relevante rapporten en artikelen zullen daarop worden gepubliceerd. Het gebruikte beeldmateriaal wordt eveneens op de website www.holocaustengenocide.nl beschikbaar gesteld.

5. Taskforce voor Holocausteducatie

Dit boek over de Holocaust en andere genociden is tot stand gekomen tijdens het Nederlands voorzitterschap van de Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (ITF), een internationale organisatie die de herinnering aan de Holocaust in stand wil houden. Meer dan 30 landen zijn inmiddels lid van de ITF en Nederland was in het jaar 2011 voorzitter van deze organisatie. De basis van de ITF en van dit boek ligt in de zogenoemde Stockholm Declaration van het jaar 2000, met name in de volgende woorden:

‘We moeten de morele betrokkenheid van onze volkeren, en de politieke betrokkenheid van onze regeringen versterken, om te verzekeren dat toekomstige generaties de oorzaken van de Holocaust kunnen begrijpen en kunnen nadenken over de gevolgen.’ De verklaring spreekt ook over de serieuze verantwoordelijkheid om ‘genocide, etnische zuivering, racisme, antisemitisme en xenofobie te bestrijden’.⁹

In deze geest heeft Nederland als voorzitter hieraan toegevoegd, dat ‘de ITF zou moeten spreken over onderwerpen als de betekenis van de Holocaust en de verwantschap ervan met andere, meer recente genociden, als ook over verschillende historische interpretaties en over

12 het mandaat van de ITF ten opzichte van andere slachtoffergroepen'.¹⁰

Gedurende het Nederlandse voorzitterschap werden organisatorische ambities verwezenlijkt, maar ook meer inhoudelijke initiatieven werden ontwikkeld. Deze vielen niet onder de verantwoordelijkheid van de ITF zelf, maar werden uitgevoerd door leden van de Nederlandse delegatie. De Nederlandse delegatieleden, optredend namens de Anne Frank Stichting, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, de Hollandsche Schouwburg en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, organiseerden op 27 en 28 november 2011 de conferentie *The Holocaust and Other Genocides, Uses, abuses and Misuses of the Holocaust Paradigm* in het Vredespaleis te Den Haag. Eerder dat jaar, van 10 tot 12 april, vond een expertmeeting *Education on the Holocaust and Other Genocides* plaats. De aanbevelingen die hieruit voortkwamen zijn gebruikt als basis voor dit handboek en de begeleidende website www.holocaustengenocide.nl.¹¹

Het boek heeft kunnen profiteren van de adviezen van de genoemde expertmeeting. Daarnaast hebben de redactieraad en enkele andere adviseurs een belangrijke bijdrage geleverd. De redactieraad heeft alle artikelen van inhoudelijk commentaar voorzien en de richtlijnen geformuleerd op basis waarvan artikelen geschreven konden worden die docenten een bruikbaar overzicht geven van complexe gebeurtenissen. Karen Polak van de Anne Frank Stichting, en Annemiek Gringold van het Joods Historisch Museum hebben zich hier voor ingezet. Ook de raadgevingen van Maurice Kramer (Gymnasium Haganum), Dienke Hondius (Vrije Universiteit) en Maria van Haperen (NIOD) waren van grote waarde. Er is dankbaar gebruikgemaakt van de wetenschappelijke adviezen van Johannes Houwink ten Cate, Vladimir Petrovic en Thijs Bouwknecht, allen van het NIOD. Tenslotte hebben Karin Dangermond (NIOD) en Inger Schaap (Anne Frank Stichting) een bijdrage geleverd aan de (beeld)redactie.

Dit handboek wordt beschikbaar gesteld aan docenten in het voortgezet onderwijs in Nederland en 30 andere ITF lidstaten. Wij hopen dat het zal aanzetten tot geïnspireerde lessen en gefundeerde discussies over de Holocaust en andere genociden.

Barbara Boender

Wichert ten Have

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies